

(Տես երես 301, շարունակութիւն).

7 Յունիս. Թէպէտե ցրտադին էր գիշերը, բայց առաւօտեան ժամը վեցին՝ ջերմաչափը 20° վրայ էր: Շուտով վրանը կը վերջնենք, ու երբ առաւօտեան թէյը կ'առնում՝ շինական մը կեռաս կը բերէ ու կը մատուցանէ ինձ, այնչափ աւելի հաճոյիք ժողոված՝ որչափ զի տարւոյն նախախայրիքն են, նշատարեալ սրտի ցաւով կը զատուիմ այս գեղեցիկ բանակետդէն: Շրջակայ բոլոր լեռինք վարդազոյն ներկուած են նորածագ արեգական պայծառ լուսով, և զովպին օդը կը հրաւիրէ զմեզ ճամբայ ելնելով խաղալ յառաջ:

Երեսուն վայրկեանի մէջ կը ժամանենմէ Կիւմերանի կիրճը, 2550 մետր անդին, ուստի լաւագոյն կը պարզի մեր աչաց առջև Երասխայ հովտին բնդարձակութիւնը: Մեծամեծ կրկէս մը լեռանց կը շրջապատեն զմեզ, Հրաշալի ու կատարելապէս դիմթիչ (féérique) շրջապատներ մ'է տեսարանս, մանաւանդ առաւօտեան ժամերուն: Չիւնապատ բարձրազոյն լեռանց զազաթունը կը ցուցնեն մեզ յարեւմտայն զմրդաբաւ, և գէպ ի հիւսիս՝ ճիշդ ի հանդիպոյ՝ գկոյտս Սեկեմ լեռանց, ուստի անդին է Դավրէժ քաղաքն Պարոյից: Այս կրճին քով, պզտի վրաններու տակ ու խեղճ հիւղերու մէջ՝ կը բնակին Աստուածածորայ քանի մը հարուստ հայ բնտանիք՝ իրենց հօտիցը հետ ջերմութենէ հոս պատապարտելով:

Բայց որչափ ալ գրաւիչ և ակնհանծոյ է տեսարանս, սակայն չենք կրնար զգեցնել յերկար այն բարձրութեան կէտին վրայ, որոյ հաւասարը գուցէ դժուարին ըլլայ մեզ գտնել այլուր. հարկ է մեզ քարուտ բարձանց վերէն շիտակ վայր իջնել՝ քրեթէ 1800 մետր ճամբայ ընելով՝ որպէս զի հասնինք յԱստուածածոր: Երկրին ծաղկանցն կարագիրը բոլորովին կերպարանափոխ կ'ըլլայ հոս. ամենուրեք

առատաբար կը տեսնուին կրկնածաղիկ բարդ խաշխաշք գեղեցիկէք, զեղին վայրի վարդենիք, կարճաբուն հիրիկը զորշազոյնք, կապուտակ և թաւիշի զօւնով. ակրանք կապոյտք և ամենազեղեցիկ ծառախիտք, ornithogalum tenuifolium. Այս վայրէջքը հետիոտն պէտք է ընել, զի անհանդուրժելի կ'ըլլայ երկվարաց ցնցումը: Քանի կը յառաջենք, կը յաճախեն միջատք. մանաւանդ պատենաթիւք և բզէզք թռվադակ ճանապարհին վրայ սփռած:

Ժամը 11ին, 1950 մետր բարձրավայրի մը վրայ կը հանգչինք նախանձա ընելու, Աստուածածնորի ձեւերային հովաւաւանդ օտո: Անուշահամ աղբիւր մը ջրոյ կը բղթէ օձաբարամբք ձևացած ժայռէ մը. չորս կողմ բազմաթիւ ծառատունկը, գիհիք, ծորենիք և այլն: Բայց շուտով ժայռը կերպարանափոխ կ'ըլլայ, և օձաբարանց կը յաջորդեն կարծր զտաւքաբք (diorites), որոց մակերևութին տարբազարութիւնը կարծես թէ ճերմակ փրփրով մը կը ծածկէ երկրին երեսը. և կը սկսին երեւալ բեւեկնիք և մանր սոճիք: Ժամը երկուքին ասեղները ջերմութիւնը 36 աստիճանի հասաւ. և մեր քաշած անոտանելի նեղութիւնն վախճան առաւ, երբ միջօրէն ետք ժամը չորսին հասանք յԱստուածածոր: Ֆրաթ-Ալի ուրախութենէն սկսաւ ձեռուները շփել, ողջ և անվաւանգ հասնելուս մտածութեամբ. « փառք Աստուծոյ, կ'ըսէր, որ առանց ձախորդութեան մը կրցանք ժամանիլ »:

Կարաւանապետք որ մեզմէ յառաջ հասեր էին, բեռներնիս տեղւոյն բնակչաց մէկուն ստուն տեղաւորելու մտածութիւնն ունեցնր էին. ուստի և մեծ եղաւ ամենուն զարմանք՝ երբ ամուսինս Շանտր ամուր կեցաւ տուած հրամանին վրայ, յարմար ու պատշաճական տեղ մը վրաննիս դնելու, ուստի Հայուն մէկը

առաջարկեց իւր պարտէզը՝ քիչ մը բարձրա-
գիր քան զԱստուածաձոր—չայ, ուր և գրուե-
ցաւ բանակեալը։ Իսկ մեր խեղճ չափար-
ներն՝ անձրեւէն թրջած, յոգնած դադրած,
ոտուընթին արիւնալից յայտերու և քարանց
վրայ բոկոտան քայլեւէն, որովհետեւ ծածըն մը
սասկ հանգիստ գիշեր մը անցնելու անհրա-
ժեշտ կարօտութիւնն ու պէտք կը զգային,
մինչ ի միւս օրն ազատ ձգեցիկք՝ իրենց
կարգէ դուրս ուրախ գոհութեամբ։

Աստուածաձոր՝ 680 մետր բարձրաւան-
գակի մը վրայ ամփիթատեր ձևով կառուցուած
է, ի վերայ զառիւլայրի երեք բլրաց որ կը
բարձրանան ի ծայր հովտի մը՝ շրջապատելոյ
ի բարձրաբերձ և ի մերկ զրանիտ լեռանց։
Գիւղիս տեսիլը հակապակեր մ'է չորս կողմի
լեռանց շրջութեան ու ցամաքութեան հետ.
մինչ հոս բլուր կանաչութիւն է և դաշար-
ջերմութիւնն ու ջրոյ առատութիւն՝ տարա-
պայման բուսականութիւն մը յառաջ կը բե-
րեն, ու ամենալաւ կերպով մշակուած այգեաց
մէջ կը տեսնուին քաջաբեր և պտղալից թը-
թենիք, ընկուզենի, թզենի, հրաշայի՝ մա-
նանաղ թէ անհասառայի բնափր այգիք խա-
ղողոյ, կեռասենիք և նանենիք։

Գեղեցիկ գիրք ունի մեր բանակեալը,
դարաւոր գեղեցիկ ընկուզենոյ մը մօտ, որ
իւր բարերար հովանին կը տարածէ վրանիս,
պատաստուկ և ծառերու վրայ սլլլուող բուսոց
մէջ։ Ինքզինքնիս կատարելապէս երկրուոր
դրախտի մը մէջ պիտի ենթադրէիք, եթէ
այն բաց վրանին տակ Յ.2 աստիճանի ան-
հոգմ ջերմութեամբ չենդուէինը չարաչար։ Քո-
վերնուս ճամբուն վրայ անպատար և մեծա-
պէս նկարագրական անցողդարձ կայ Չորեաց,
կարաւաններու վզերէն կախուած զանգակիկ-
ներով, թաթար, Պարսիկ և Հայ հեծելոց,
որք յաճախ կարմիր կամ կապոյտ հովանոց մը
կը կրեն ձեռուընթին։

Բնութեան պարզեւերով առատաբաշխ այս
ոռախի մէջ՝ քաղցր ու համակերի բնաւո-
րութիւն ունեցող ժողովուրդ մը կը բնակի։
Մեր հոն հասնելուն՝ ամէնք լիովի առատու-
թեամբ նուիրաց և ընծայից կը դիմեն ի մեր
բանակեալն։ Մին մեծ մեծ կեռասներ կը
բերէ, զորս անպաքար կը լափեմ, միւսն

քաղցրահամ թութի պնակ մը. ամէնք կ'ըն-
ծայեն վարդեր և մանաւանդ ամենագեղեցիկ
ոտք ծաղիկեալ նունենեաց։

Տ. Յռնիս Հագիւ ելած ի քնոյ, կը նկա-
տեմ զՅրաթ—Այի որ ուրախ զուարթ և կարմը
երես կը բերէ աւ իս փառաւոր փունջ մը
վարդից, զոր անշուշտ այլոց պարտէզներէն
քաղած է։ Յետոյ միւսանպամ հետզհետէ կը
ներկայանան բնակիչք, ամէն հասակի, բե-
րելով զանազան շիշ գինոյ, այլեայլ գունով
և ճաշկալս, փափաքելով որ իրենց այգեաց
ընտիր բերոց համանն ընենք։ Ճանապարհ-
նաց անհարթութիւնք, երկաթուղեաց և ա-
մենայն հաղորդակցութեանց պակասութիւն՝
արգելք է իրենց վաճառքը ծաւալելու, մինչ
ամենընտիր են բերք։ Բայց և այնպէս Ե-
րասխայ ստորին հովտաց այգեստանք՝ գերա-
զանց և գլխապար գինիներ կ'արտադրեն. առ-
դէն ըսի թէ մշակուած այգեաց մէջ որթք
հսկայական՝ ու ականատես չեղողաց համար
գրեթէ անհասառայի մեծութեան կը հաս-
նին. իսկ վայրենի որթք ամէն տեղ կ'աճին,
յանցս ճանապարհաց, պատերու և ծառոց
վրայ։ Մեր հոն գտնուած ատեն այգիք
ծաղկած էին և բուրումը ամէն տեղ ծա-
ւալած։ Հայք խիտ ճարտարահնարք են ի
մշակութեան այգեաց. թէ և չեն գիտեր,
ընտիր պիւնիներ շինելու արուեստն։

Երբեք զրա՛ն օտար մարդ եկած չէ յԱս-
տուածաձոր. գրեթէ անծանօթ երկիր մ'է
(terra incognita), նոյն իսկ Ռուսաց համար։
Ասիէ կը հասկըցուի բնակչաց ցուցած սիրալիր
ընդունելութիւնն առ մեզ, մեծապէս զոհ և
ուրախ մեր այցելութեամբ. որ և առիթ տուաւ
բնակչաց, արդէն հանձարեղք և մոացի, փու-
թալ և բացատրութիւն ու լոյս խնդրել այլ-
եայլ նիւթոց վրայ որ իրենց համար երկար
ատենէ ի վեր մուլէ և անիմանալիք էին։
Ոմանք կը ցուցնեն ամուսնոյս այլեայլ հան-
քերու՝ կապարի, հրաքարի, միջայի, տալկի,
նմուշք, որոնց արժէից վրայ կ'ուզեն ծանօ-
թութիւն առնուլ իրմէ. այլք թթուահամ
հանքային ջուր մը՝ որ իրենց փութի մօտ կը
բղիւէ։ Ամենքն համոզուած են թէ ապագայ
յաջողութեան տարերք են ձեռուընթին մէջ ե-
ղածը. բայց ինչ ալ ըլլայ անոնց իրական ար-

մէջ, երբէք չի կրնար իրենց արդիւնաբեր ըլլալ, քանի որ ճանապարհը և հաղորդակցութեան դիւրութիւնք կը պակասին յերկրին:

Միակամար ջրմղի մի աւերակք կը տեսնուին յԱստուածաձոր, հովտին մէկ կողմէն միւսը ջուր տանելու համար:

Աստուածան ժամը ութին ջերմաչափը 30 աստիճանի վրայ է, և հովի շունչ մը չիկայ: Նոյն ժամուն հիւանդներ կը հասնին մեր վերանը, զամուսինս բժշկի կարծելով: Վերոյն ու աշացաւութիւնէ դառնապէս կը նեղուին բնակիչք: Այս վերջնոցս թուոյն մէջ շատերն վարակեալ են աշաց ծիածանի զայրուցիւ (ի-րիս), որ հետեանք մը եղաւ աշացաւութեան որ 1890ին ճարակեցաւ ի գեղջն, յունուար ամսեան մէջ:

Իննսունութ տուն ու զրեթէ 800 բնակիչք ունի Աստուածաձոր: Հոս ալ, ինչպէս ամենուրեք ի Հայաստան, ամուսնութիւնք կանխեալմ էն: Զսան տարուան սկստանի մը եկաւ մեզ տեսութեան որ արդէն վեց տարիէ ի վեր ամուսնացած էր և քանի մը զաւակներ ունէր:

Քիչ մը անդին՝ դէպ ի վայր, գետին քով ուրիշ գիւղ մ'ալ կայ, հաւասարապէս լեռան կողին կոթընած, որ Տորուտ կը կոչուի, և բնակիչքն՝ երեք հարիւր անձինք, բոլորն ալ թաթարք են: Երկու գիւղերն ալ մէկ հասարակութիւն կը կազմեն, թէպէտեւ առանձին կառավարիչք ունենան:

Մինչ ի Մեղրի հասցընող ճանապարհը յերկարատեւ պիտի չըլլայ, անոր համար ժամը երկուքին կը շարժինք տեղերնէս, սպասելով

որ մերկի սպառնալեօք վախցընող օպը հանգարտի: ... Տրտմութեամբ կը բաժնուիմ յԱստուածաձորոյ, այն բերրի ու բարգաւաճ ուսիտէն, որոյ բնակիչք կառավարութիւնն ուրիշ բան չեն խնդրե՛ր՝ բայց ճամբաներ ու անհրաժեշտ հաղորդակցութեան դիւրութիւնն էր: Երկու ստաւրիկնք և Աստուածաձորոյ պիւսաւոր անձինք կ'ընկերանան մեզ մինչև յաղրիրն Հիւսէյին-բէկ Շէրի, ուր կու գան բնակիչք ի բուժումն ջերմանց, ուր ուղեկիցք մեր յանձնառու կ'ըլլան ողջերթի բաժակ մը ընդունիլ ի պատիւ մեր, ինչպէս սրտայոյզ սովորութիւն է հիւրասէր բնակչաց կողմանցս, ու բարի ճանապարհ մաղթելով կը բաժնուին:

Քիչ ատենէն կարաւանն կը հասնի յափունս Երասխայ, և կ'ողջունեմ Հայաստանի կրակոտ և բուռն օրդին, որոյ կարմրագոյն ջուրք շառալմամբ կը յորպեն երկու կողմանէ բարձրաբերձ լեռանց անցից մէջէն: Միւս կողմը Պարսկաստանի կը վերաբերի, Երասխ բնակինք սահման մը ըլլալով հոս երկուց աշխարհաց: Այն սեղանի մէջ ուր Աստուածաձոր գետ կը թափի յԵրասխ՝ հոն ալ զարմանալի բուսականութիւն մը կը տեսնենք, նռենիք, թթենիք, թզենիք, մշենիք ծաղկալիցք, վայրի օրթենիք կը ծաղկին կը բարձրանան նոյն իսկ քարակոյտից մէջ:

Հրաժեշտի ողջոյն մը տալ հարկ է աստէն Գարապաղի և Զանկէզուրի լեռանց, խիտ առ խիտ անտառաց, ծաղկազարդ արօտանոց, դեաց, յառաջելու համար ընդ դաշտորէս, մանաւանդ թէ ընդ անապատս:

(Շարայաբեյի)

